

Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi
Turkey Journal of Theological Studies
[Tiad-2017]

[Tiad], 2021, 5 (2): 429-456.

Oryantalist James Robson'un Sünnet ve Hadisle İlgili Bazı Görüş ve Yaklaşımlarına Eleştirel Bir Bakış

The Sunnah and Hadith of the Orientalist James Robson A Critical Look at Some Related View and Approaches

Mustafa DÖNMEZ

Prof. Dr., Avrupa Benelüks Üniversitesi, İlahiyat ve Dini İlimler Fakültesi

Prof., European University of Benelux, Faculty of Theology and Religious Sciences

m.donmez@benelux.edu.eu

Orcid ID: 0000-0002-7065-489X

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 29.10.2021
Kabul Tarihi / Accepted : 24.12.2021
Yayın Tarihi / Published : 25.12.2021
Yayın Sezonu : Aralık
Pub Date Season : December

Atıf/Cite as Dönmez, Mustafa. "Oryantalist James Robson'un Sünnet ve Hadisle İlgili Bazı Görüş ve Yaklaşımlarına Eleştirel Bir Bakış". Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi 5 / 2 (Aralık 2021): 429-456.

İntihal /Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. <http://dergipark.gov.tr/tiad>

Copyright © Published by Mustafa YİĞİTOĞLU- İstanbul Turkey. All rights reserved.

Oryantalist James Robson'un Sünnet ve Hadisle İlgili Bazı Görüş ve Yaklaşımlarına Eleştirel Bir Bakış¹

Öz

XX. Yüzyılında oryantalistlerin, İslâm'la ilgili çalışmaları yoğunlaşmış, belirli bir zaman dilimi içerisinde klasik bir form halini almıştır. Özellikle İslâmî kaynakların bir kısmının tahkikli neşirlerinin yapılmasında, kataloglarının hazırlanmasında, Batı dillerine tercüme edilmesi ve neşredilmesinde, inceleme ve tenkit gibi bilimsel faaliyetlerinin yoğunlaşmasında, Goldziher (ö. 1921), Massignon (ö. 1962), Gibb (ö. 1971) gibi benzer oryantalistlerin etkili oldukları bir gerçektir. Araştırmanın kapsam ve çerçevesi içerisinde oryantalistlerin Sünnet ve hadislere olan yaklaşımı üzerinde durulmuş, bu bağlamda hadisle ilgili araştırmalarıyla dikkat çeken ve söylemleriyle öncekilerden daha ılımlı görünen oryantalist James Robson (ö. 1981)'un hadislere bakış açısı ele alınmıştır. Araştırmamızdaki yöntemde ise, sosyal bilimlerin nitel araştırma teknikleri uygulanarak, yazarın konuyla ilgili görüşleri analiz edilmiş, gerekli görülen yaklaşımları eleştirilmiştir. Araştırmamız, James Robson'un Sünnet ve hadisle ilgili yaklaşımlarının tutarlılığını ve ideolojik yönünü incelemek, değerlendirme yaparak doğru tespitler ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Sünnet, Hadis, İsnad, Metin, Robson, Oryantalizm.

The Sunnah and Hadith of the orientalist James Robson A Critical Look at Some Related Views and Approaches

Abstract

XX. In the 19th century, the studies of orientalists on Islam intensified, and it became a classical form in a certain period of time. It is a fact that similar orientalists such as Goldziher (d. 1921), Massignon (d. 1962), Gibb (d. 1971) were influential especially in the preparation of the catalogues of some Islamic sources, their translation and publication into Western languages, and the intensification of scientific activities such as examination and criticism. Within the scope and framework of the research, the orientalists' approach to the Sunnah and hadiths was emphasized, and in this context, the viewpoint of the orientalist J. Robson (d. 1981), who attracted attention with his research on hadith and who seemed more moderate with his discourses than his predecessors, was discussed. In the method of our research, qualitative research techniques of social sciences were applied, the author's views on the subject were analyzed, and evaluations were made with a critical view. Our research aims to examine the consistency and ideological aspects of James Robson's approaches to the Sunnah and hadith, and to make correct determinations by making evaluations.

¹ Bu çalışma 15. 09. 2021 tarihinde III. Uluslararası Ayasofya Mültidisipliner Bilimsel Araştırmalar Kongresinde, "Oryantalistlerin Hadislere Yaklaşımı Bağlamında James Robson Örneği" başlığıyla kısmen sunulan bildiri olup, konunun önemi dolayısıyla çalışma genişletilerek araştırma makalesine dönüştürülmüştür.

Keywords: Koran, Sunnah, Hadith, Isnad, Text, Robson, Orientalism.

Giriş

Bilindiği üzere Avrupa’da İslâm’la ilgili çalışmalar XVII. Yüzyıla kadar geriye gitmektedir. İlk dönemlerde oryantalistliğin en görünür niteliği, savunmacı ve polemikçi olmalarının öne çıkmasıdır. Bu tutumun asıl kaynağı haçlı seferlerinde uygulanan savaş propagandalarının varlığından kaynaklanmaktadır.² Dolayısıyla sözü edilen menfi propagandaların tesiri yüzündendir ki oryantalistler, İslâm ve Müslümanlarla olan ilişkilerinde ön yargılarından kurtulamamışlardır.

XIX. yüzyılda birtakım oryantalistlerin tavırlarında kısmen olumlu yönde bir değişimin olduğu görülmektedir. Bilhassa bazı İslâmî kaynaklarının Batı’da tahkikli/tenkitli neşirlerinin yapılmasına, fihristlerinin neşredilmesine ve Avrupa dillerine tercüme edilmesine söz konusu dönemde başlanılmıştır³. XX. asırda ise oryantalistlerin, İslâmî ilimler alanında özellikle hadis araştırmaları yoğunlaşarak kısa bir sürede klasik bir şekil halini almış ve hatırı sayılacak bir İslâmî literatür oluşmuştur⁴. 1800-1950 yılları içerisinde Batı ve Amerika’da İslami ilimlerle ilgili altmış binden fazla eserin yayımlandığı düşünülmektedir⁵. Tabiatıyla bu düzeye ulaşmasında Goldziher, Massignon, Gibb gibi oryantalistlerin etkileri olduğu bilinmektedir⁶. Günümüzde yapılmış inceleme ve analize dayalı bir takım tenkitli çalışmalar, genelde sözü edilen oryantalistlerin ve yetiştirdikleri araştırmacılarının yazdıkları eser ve makalelerdir.

Söz konusu tenkitli makalelerden biri de James Robson’un İslâm Ansiklopedisi’nin ikinci baskısında, hadisle ilgili maddesinde kaleme aldığı yazıdır⁷. J. Robson, diğerlerine nazaran daha itidalli ve insafli bir oryantalist

² Bk. William Montgomery Watt, ‘*Islamic Values in the Modern World*’, yh. Dr. Zakir Hussain (New Delhi: Press. V., 1968), 154.

³ Örneğin, dokuz hadis kitabının fihristi bu dönemde A. J. Wensink (öl. 1939) başkanlığında bir grup oryantalist tarafından hazırlanmış, ‘*Concordances et Indices de la Tradition Musulmane*’ adıyla 1936-1969 yılları arası Leiden şehrinde bulunan Brill Yayınları tarafından yedi cilt halinde neşredilmiştir. Bk. Mehmet Görmez, “Klasik Oryantalizmin Hadis Araştırmalarına Sevk Eden Temel Doğu Faktörler Üzerine”, *İslamiyat Dergisi*, III/1 (2000), 15.

⁴ Bk. Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi* (İstanbul: MÜİF Vakfı Yay.,2012), 194; Ülker Çam, *Hadislerin Yazılı Rivayeti Konusuna Oryantalistlerin Bakışı* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 35.

⁵ Bk. Said Edward, *Oryantalizm Sömürgeciliğin Keşif Yolu*, trc. Selahaddin Ayaz (İstanbul: Pınar Yay., 1989), 279-280.

⁶ Bk. Fatma Kızıl, “Oryantalistlerin Akademik Hadis Araştırmaları: Ana Eğilimler, Yerleşik Kabuller ve Temel İddialar”, *Hadis ve Siyer Araştırmaları Dergisi*, 5/1 (2019), 155-245, 172.

⁷ Bk. Robson James, “Hadith”, *Encyclopédie de l’Islam*, ed. C. E. Bosworth vd. (Leiden: Brill, 1954), 3/23.

olmasına rağmen Sünnet ve hadisle ilgili konularda, sahasında etkili olan Goldziher ve J. Shacht (ö. 1969) gibi oryantalistlerin tesirinde kaldığı görülmektedir. Dolayısıyla J. Robson'un görüşleri, kendisinden önceki oryantalistlerin görüşlerini yansıtmaları bakımından önem arz etmektedir.

Araştırmamızın amacı, Robson'un hadisle ilgili görüş ve yaklaşımlarını ele alıp tutarlılığını ve ideolojik yönlerini incelemek, iddialarıyla ilgili değerlendirmelerde bulunarak doğru tespitler ortaya koymaktır. Konunun kapsam ve çerçevesinin sınırlandırılması açısından yazarın yaklaşımları sözelimi, 1. Sünnet'in İslam hukukunun ikinci kaynağı sayılmasıyla ilgili yaklaşımı, 2. Hadis rivayetinde isnad uygulamasını tarihlendirme konusundaki iddiası, 3. Hadis kritiğine bakışı, 4. Bazı hadisler üzerine eleştirileri, şeklinde birkaç başlık altında incelenmiştir. Çalışmamızda kullanılan yöntem gelince, sosyal bilimlerin nitel araştırma teknikleri uygulanarak, yazarın alanla ilgili görüşleri analiz edilmiş, ve değerlendirilmelerde bulunulmuştur.

Yaptığımız araştırmaya göre J. Robson'un Sünnet ve hadisle ilgili görüşlerini elen alan güncel çalışmaların yanında diğer oryantalistlerle birlikte görüşlerine değinildiği bazı çalışmalar bulunmaktadır. Ayrıca J. Robson'un Batı'daki hadis çalışmalarıyla ilgili İngilizceden Türkçe diline çevrilmiş 9 tane makalesi bulunmaktadır. Yararlandığımız söz konusu çalışmaları özet bir şekilde zikrettikten sonra konuyla ilgili yaptığımız çalışmanın gerekçeleri ortaya konulacaktır.

James Robson'la ilgili çalışmaları şu şekilde sıralamamız mümkündür: 1) İbrahim Hatiboğlu'nun, "James Robson" la ilgili TDV İslam Ansiklopedisinde yazdığı madde bir biyografi çalışmasıdır. Robson'un sünnet ve hadise yönelik yaklaşımını özetlemiş ancak net bir eleştiriye yer vermemiştir. Söz konusu maddede onun, hadis ve dil bilimi alanında çalışmalarıyla tanınan İskoç asıllı şarkiyatçı bir misyoner olduğunu belirtmiş ve çalışmalarının uzun bir listesini vermiştir⁸. 2) Arafat Aydın: "J. Robson ve Temel Hadis Kaynaklarının Rivayeti Hakkındaki Çalışmaları Üzerine" adlı makalesinde yazar, Robson'un temel hadis kaynakları üzerine çalışma yaparak, alanla ilgili beş ayrı makaleyi kaleme aldığını bazı hadis kitaplarının neşir ve tercümelelerinde bulunduğunu ifade etmiştir. Ayrıca onun Arap dili, Hıristiyanlıkla İslamiyet'in karşılaştırılması ve musiki gibi sahalarda araştırmalar yaptığını zikretmiştir.⁹ Yedi sayfalık makalesinde yazar, Robson'un temel hadis kaynaklarının rivayetleri

⁸ Bk. İbrahim Hatiboğlu, "Robson James", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/152-153.

⁹ Bk. Arafat Aydın, "James Robson ve Temel Hadis Kaynaklarının Rivayeti Hakkındaki Çalışmaları Üzerine", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 8/1 (2010), 165-171.

konusunda yaptığı çalışmalarının tanıtımını yapmaktadır. Kaynakları kullanma konusunda bir iki eksikliğine işarette bulunduktan sonra, onun bu alandaki çalışmalarını takdirle karşılamıştır. 3) Mohammed Alshehri: “*Misunderstanding of Statements and Practices of some Early Hadith Scholars by some Orientalists*” (“Bazı Şarkiyatçıların Erken Dönem Hadis Âlimlerinin İfade ve Uygulamalarını Yanlış Anlamaları”) isimli İngilizce makalesinde yazar, James Robson ve onun gibi bazı oryantalistlerin, muhaddislerin hadis rivayetlerinde kullandıkları birtakım lafızları nasıl hatalı anladıkları ve asıl anlamlarını dikkate almadıkları konusunda iki örnek vermiştir. Birinci örnekte yazar, imam Zührî'nin (ö. 124/741) üç mescidin ziyaret edilmesiyle ilgili yaptığı rivayeti, Emevî idaresiyle iyi geçinme amacına yönelik olduğu, dolayısıyla bu hadisin siyasi amaçla Zührî tarafından uydurulduğu şeklindeki yanlış algulamalarını eleştirmiştir. Diğer örnekte de İbn Sîrîn'in (ö. 110/728) isnad kullanımının başlangıcı konusunda kullandığı fitne lafzının anlamını Robson ve diğer oryantalistlerin saptırdıklarını belirterek tenkitte bulunmuştur¹⁰. 4) Fatma Kızıl: “*Oryantalistlerin Hadislerin Menşeiini Tespite Yönelik Yöntemleri*” adlı yüksek lisans tezinde araştırmacı, oryantalistlerin isnadın menşei hakkındaki görüşlerini açıklarken, isnad kullanımının başlangıcı konusunda James Robson'un da görüşlerine yer vermiş ve değerlendirmesini yapmıştır¹¹. 5) Aynı araştırmacı Fatma Kızıl, “*Oryantalistlerin Akademik Hadis Araştırmaları: Ana Eğilimler, Yerleşik Kabuller ve Temel İddialar*” adlı makalesinde ise, siyer-megâzi ve hadis literatürü kaynaklarında yer alan haberlerin güvenilirlik sorunu ve otantik öz anlayışı konusunda oryantalistlerin görüşlerine değinirken, J. Robson'un da görüşünü naklederek bu konuda müspet düşünceye sahip olduğunu belirtmiştir¹². 6) Mehmet Görmez: “*Klasik Oryantalizmin Hadis Araştırmalarına Seok Eden Temel Doğu faktörler Üzerine*” başlığıyla makalesinde yazar, J. Robson'un 20. Yüzyılın oryantalistleri arasında hadis ilminin teknik konularını elen alan ve değerli bir hadis mecmuası olan Hatîb Tebrîzî'nin *Mişkâtu'l-mesâbih* isimli eserinin tahkikini yapan ve İngilizce'ye çeviren bir oryantalist olarak tanıtmıştır¹³. 7) Süleyman Doğanay ise, “*Oryantalistlerin Hadisleri Tarihlendirme Yaklaşımları*” isimli eserinde hadis rivayetinde isnad tatbikinin tarihlendirilmesi konusunda James Robson'un da görüşünü arz

¹⁰ Bk. Mohammed Alshehri, “Bazı Şarkiyatçıların Erken Dönem Hadis Âlimlerinin İfade ve Uygulamalarını Yanlış Anlamaları”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 8/2 (2010), 97-106.

¹¹ Bk. Kızıl Fatma, *Oryantalistlerin Hadislerin Menşeiini Tespite Yönelik Yöntemler* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 9- 12.

¹² Bk. Fatma Kızıl, “Oryantalistlerin Akademik Hadis Araştırmaları: Ana Eğilimler, Yerleşik Kabuller ve Temel İddialar”, 192.

¹³ Bk. Mehmet Görmez, “Klasik Oryantalizmin Hadis Araştırmalarına Seok Eden Temel Doğu Faktörler Üzerine”, 27.

etmiş ve bunun kabul edilmesinin doğru olmayacağını belirtmiştir¹⁴. 8) Fethu'd-Din Muhammed Ebu'l-Feth el-Beyanûnî, "Hadith and it's Principles in the Early Days of Islam: A Critical Study of a Western Approach" ("İslam'ın İlk Dönemlerinde Hadis ve Esasları: Batı Yaklaşımı Üzerine Eleştirel Bir Araştırma") adlı İngilizce doktora tezinin birinci bölümünde araştırmacı, Robson'un İslam'ın ilk dönemlerinde Sünnetin önemi ve konumu ile H. I. Asırda hadis ilimleriyle ilgili yaklaşımını eleştirmiştir¹⁵. 9) Aynı araştırmacı "Medhal ila'l-istişrak ve ilmi'l-hadis", *Çağdaş Oryantalizm ve Hadis İlmine Giriş* isimli eserinde, Robson'un hadis ilmiyle alakalı 18 adet çalışma yaptığını, ancak araştırmalarında selefi olan Joseph Shacht'ın kendisi üzerinde etkisinin büyük olduğunu vurgu yapmıştır. Robson'un yaptığı araştırmalarının yeni sonuçlara götürmek yerine birçok konuda önceki oryantalistlerin vardığı sonuç ve yaklaşımlara vardığını ve onlara dayandığını ifade etmiş, ancak iddialarının Shacht'a nazaran daha hafif olduğunu belirtmiştir. Nitekim araştırmacı, Robson'un yaptığı son çalışmalarında, Shacht'ın, isnatların tamamının uydurma olduğu konusundaki iddiasını tenkit ettiğini ve İbn İshak'ı Siyer'inde geçen isnatların kabulüne ve onların gerçek isnatlar olduğuna meylettiğini belirtmiştir. Ayrıca Robson'un tahkikli neşrinde ve tercümesinde bulunduğu hadis eserlerini zikreder¹⁶. 10) Haydar Hubbullah, "Çağdaş İslam Hukuku" adlı eserinin *el-Müsteşrikûn ve hücciyetü's-sünneti'n-nebeviyeti's-şerîfe, mutâla'a tahlîliyye nakdiyye*, "Oryantalistler ve Nebevi Sünnetin Hücciyeti, Analiz ve Eleştirel bir Okuma" isimli başlığında yazar, sırasıyla oryantalistlerin Nebevi Sünnete dair çalışmalarını açıklarken J. Robson'un biyografisini vererek, çalışmalarını zikretmiş, Joseph Shacht'ın hadisler konusundaki görüşlerinin etkisi altında kaldığına dikkat çekmiştir. Ayrıca Robson'un, H. 120 senesinden önce Sünnetin tedviniyle ilgili yazılı bir hadis mecmuasının varlığına inanmadığını belirtmiştir¹⁷. 11) Mustafa b. Umer el-Halebî, "Münakaşatu Âra'i'l-Müsteşrik Robson el-vâridetü fi dirâsetihi: Esâlîbu Siyâgati Hadîsi'l-Müslimîn", "Robson'un, Müslümanların Hadisleri Formülasyon Yöntemleriyle İlgili Çalışmasındaki Görüşlerinin Tartışılması" adlı 35 sayfalık, "Oryantalistler ve Arap İslamî Araştırmaları" isimli Uluslararası kongreye arz ettiği bildirisinde sunucu, Robson'un özetle araştırma metodu üzerine durmuş, bildirinin birinci başlığında, hadisin sıhhatinin

¹⁴ Bk. Süleyman Doğanay, *Oryantalistlerin Hadisleri Tarihlendirme Yaklaşımları* (İstanbul: İfav Yayınları, 2013), 32.

¹⁵ Bk. Fethu'd-Din Muhammed Ebu'l-Feth el-Beyanûnî, "Hadith and it's Principles in the Early Days of Islam: A Critical Study of a Western Approach" (İngiltere: Glasgow Üniversitesi, Doktora Tezi, 1994).

¹⁶ Bk. Fethu'd-Din Muhammed Ebu'l-Feth el-Beyanûnî, "Medhal ila'l-istişrak ve ilmi'l-hadis" (Riyad: Mektebetü'l-Melik Fehd el-Vataniyye, 2010), 59, 63.

¹⁷ Bk. Haydar Hubbullah, *Dirasatun fi'l-fikhi'l-islami'l-mu'asır* (Beirut, yy., 2011), 1/ 30-31.

belirlenmesinde sadece nakle dayanıldığı iddiasını reddetmesi yanında, muhaddislerin metin tenkidine verdikleri önemi ve bu yöntemle hadislerin sıhhatini belirlediklerini açıklamaktadır. İkinci başlığında ise, Robson'un hadis isnadlarıyla ilgili ortaya attığı şüpheleri tartıştığını belirtir. Üçüncü ve dördüncü başlığında ise sunucu, Robson'un hadislerde mücmel ifadelerin detaylandırılması üslubuyla hadislerde soru-cevap üslubunun daha sonraki dönemlere ait birer ifade yöntemi olduğunu, hadisler ortaya çıkınca râviler, hadisleri rivayet ederken kendi zamanlarındaki lafzî üslubuyla rivayette buldukları iddiasını tartışır¹⁸. 12) Sîrîn Abdurrahman Sâlim Âliye, "Mevkifü'l-müsteşrik James Robson mine'l-Kütübi's-Sitte, dirâsa tahlîliyye nakdiyye", "James Robson'un Kütüb-i Sitte'ye dair Yaklaşımı, Analizli ve Eleştirel bir Çalışma" başlığıyla hazırladığı yüksek lisans tezinde araştırmacı, Robson'un düşünce yapısını, hadis araştırmalarının arka planını, araştırmalarındaki metotları yanında Kütüb-i Sitte imamlarının hadis tenkidi konusundaki kriterleriyle ilgili Robson'un yaklaşımlarını ele almıştır. Ayrıca Sahih Müslim ve dört Sünen-in nüshaları, rivayet ve râvileri hakkındaki yaklaşımıyla birlikte Robson'un söz konusu eserlerde inkitâ' meselesini ne şekilde ele aldığını incelemiştir. Araştırmacı, sözü edilen yaklaşımlarına ek olarak, Robson'un Hz. Peygamber'in şahsiyeti ve mucizeleri, Onun Eski ve Yeni Ahitten iktibasta bulunduğu iddialarına cevap verirken, Hz. Umer ve Âişe validemiz gibi sahabîler hakkındaki yaklaşımını da eleştirmiştir¹⁹. J. Robson'un iddiaları hakkında Arapça diliyle hazırlanan bu eleştirel çalışmanın şu ana kadar en kapsamlı nitelikte bir çalışma olduğunu söyleyebiliriz.

Türkçeye İngilizceden çevrilen makaleleri sırasıyla şunlardır: "Varieties of Hasan Tradition" ("Hasen Hadislerin Çeşitleri" adıyla Talat Koçyiğit tarafından çevrilmiştir)²⁰; "The Transmission of Muslim's Sahih" ("Sahîh Müslim'in Rivayetleri" adıyla Talat Koçyiğit tarafından çevrilmiştir)²¹; "İbn İshak's Use of The Isnad" ("İbn İshak'ın İsnad Kullanımı" adıyla Talat Koçyiğit tarafından çevrilmiştir)²²; "The Transmission of Abu Dawud's Sunan" ("Sünen-i Ebu Dâvud'un

¹⁸ Bk. Mustafa b. Umer el-Halebî, "Münakaşatu Ara'i'l-Müsteşrik Robson el-vardetü fi dirasetihi: Esalibu Siyagati Hadisi'l-Müslimin", Uluslararası "Oryantalistler ve Arap / İslami Araştırmaları" isimli kongre bildirileri, (Mısır: Mina Üniv. Yay., 2006), 215-249.

¹⁹ Bk. Sîrîn Abdurrahman Sâlim Âliye, "Mevkifü'l-müsteşrik James Robson mine'l- Kütübi's-Sitte, dirâsa tahlîliyye nakdiyye" (Ürdün: Ürdün Üniversitesi, Yüksek Eğitim Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010).

²⁰ Bk. James Robson, "Varieties of Hasan Tradition" ("Hasen Hadislerin Çeşitleri"), çev. Talat Koçyiğit, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 11 (1963), 109-118.

²¹ Bk. James Robson, "The Transmission of Muslim's Sahih" ("Sahih Müslim Nüshalarının Rivayetleri"), çev. Talat Koçyiğit, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 11 (1955), 8-20.

²² Bk. James Robson, "İbn İshak's Use of The Isnad" ("İbn İshak'ın İsnad Kullanışı"), çev. Talat Koçyiğit, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 10 (1962), 117-126.

Rivayetleri" adıyla Talat Koçyiğit tarafından çevrilmiştir)²³; "*The Transmission of Nasai's Sunan*" ("*Sünen-i Nesâi Nüshalarının Rivayeti*" başlığıyla Musa Erkaya tarafından çevrilmiştir)²⁴; "*The Transmission of Thirmidhi's Jâmi*" ("*Tirmizî'nin Câmi'inin Rivâyet Tarikleri*" başlığıyla Arafat Aydın tarafından çevrilmiştir)²⁵; "*The Transmission of Ibn Maga's Sunan*" ("*Sünen-i İbn Mâce'nin Nüshalarının Rivâyeti*" adıyla Musa Erkaya tarafından çevrilmiştir)²⁶; "*Traditions From Individuals*" ("*Haber-i Vâhitler*" adıyla Musa Erkaya tarafından çevrilmiştir)²⁷; "*Tradition Investigation And Classification*" ("*Hadisin Tedvin ve Tasnifi*" adıyla Musa Erkaya tarafından çevrilmiştir)²⁸.

James Robson'la ilgili çalışmaların dökümü ve makalelerinin çevirileri arz edildikten sonra konu üzerine çalışmamıza neden olan gerekçeleri belirtmemiz yerinde olacaktır. Şöyle ki: 1) İgnaz Goldziher ve Joseph Shacht gibi sivrilmiş oryantalistler hakkında eleştirel ve müstakil çalışmalar yapıldığı halde, hadis ilmine onlar kadar vakıf olan ve alanla ilgili birçok eseri bulunan J. Robson'un görüş ve yaklaşımlarını detaylı bir şekilde inceleyip eleştiren müstakil bir çalışmanın Türkçe diliyle yazılmış olmayışı, 2) Robson'la ilgili yapılan önceki çalışmalar, ya onun biyografisiyle ilgili ya da araştırmalarını tanıtıcı mahiyette olup eleştirel olmaması, 3) Diğer oryantalistlerle ilgili yapılan bazı çalışmalarda eleştiri bağlamında onun hadisle ilgili sadece birkaç görüşüne değinilmesi, 4) Robson'un Türkçe diline çevirilen makaleleri, eleştirisiz salt bir çeviri olması gibi nedenler, onun sünnet ve hadisle alakalı bir takım görüş ve yaklaşımlarına yönelik müstakil bir çalışma yapılmasına sevketmiştir. Dolayısıyla bu çalışmanın alana katkı sağlayacağı ve önemli bir boşluğu dolduracağı düşünülmektedir.

1. Oryantalizmin Tanımı ve Arka Planı

Konumuz oryantalist James Robson'un Sünnet ve hadisle ilgili görüşleri

²³ Bk. James Robson, "The Transmission of Abu Dawud's Sunan" ("*Sünen-i Ebû Dâvûd Nüshalarının Rivayeti*"), çev. Talat Koçyiğit, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (1956), 173-182.

²⁴ Bk. James Robson, "The Transmission of Nasai's Sunan" ("*Sünen-i Nesâi Nüshalarının Rivayeti*"), çev. Musa Erkaya, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/1 (2014), 189-215.

²⁵ Bk. James Robson, "The Transmission of Thirmidhi's Jâmi" ("*Tirmizî'nin Camii'nin Rivayet Tarikleri*"), çev. Arafat Aydın, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 13/1 (2015), 117-132.

²⁶ Bk. James Robson, "The Transmission of Ibn Maga's Sunan" ("*Sünen-i İbn Mâce'nin (Nüshalarının) Rivayeti*"), çev. Musa Erkaya, *Dini Araştırmalar Dergisi*, 8/23 (2005), 287-298.

²⁷ Bk. James Robson, "Traditions From Individuals" ("*Haber-i Vahitler*"), çev. Musa Erkaya, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/1 (2011), 215-228.

²⁸ Bk. James Robson, "Tradition Investigation And Classification" ("*Hadisin Tedvin ve Tasnifi*"), çev. Musa Erkaya, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/12 (2007), 119-133.

olunca, oryantalizmin tanımı ve arka planı üzerinde durulması yerinde olacaktır. Kavram olarak oryantalizm; Doğu ya da Şark Bilimi manasına gelmektedir. Genel olarak, Doğunun dili, dini, edebiyatı, folkloru, tarihi alanlara dayalı olarak medeniyeti hakkında araştırma ameliyesine oryantalizm adı verilir. Doğu toplumlarının, dil, kültür, tarih ve coğrafyasına vakıf ilim adamlarına da oryantalist veya şarkiyatçı diye adlandırılır²⁹. Oryantalizmi, Doğuya olan meraklılığın bir ürünü olarak gören araştırmacıların yanında, onu Hristiyan misyonerliği ve sömürgecilikle iş birliği yapan bir hareket olarak değerlendiren görüşler de bulunmaktadır³⁰. Oryantalizmin, Antropoloji, sosyoloji, tarih ve dil bilimciliği gibi çeşitli boyutlarını belirten Edward Said, onu Doğu ile uğraşan bir kurum olarak görür. Ona göre oryantalizm, Doğu ile Batı arasında ontolojik ve epistemolojik ayrımlara dayanır. Kısacası oryantalizm, Doğu'ya hükmetmek, onu tekrar inşa etmek ve onun başı olmak için Batı'nın bulduğu bir yöntem³¹ olduğunu ifade eder. Bu bilgilerden hareketle, oryantalizmin siyasi ve ideolojik bir yaklaşım, bir düşünüş tarzı ve akademik bir disiplin olduğu üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir³². Nitekim oryantalistik araştırmalar çok farklı alanlar üzerinde yapılmakta ekonomik, siyasi, dini ve kültürel, yani Doğu'yla ilgili bütün sahaları içine almaktadır; konuşan Batılı, kendisi hakkında konuşulan da Doğuludur³³. Doğu kavramından sadece İslam dünyası ve ona ait değerler kastedilmemiştir. Bu büyük sahanın içinde Ortadoğu Müslüman dünyası ve medeniyeti yer almasının yanında, Çin-Hint coğrafyası, hatta Mısır ve Dicle/Fırat havzalarındaki daha eski medeniyetler de bulunmaktadır³⁴. Bütün bunlara rağmen, oryantalizmin özellikle akademik bir kişiliğe dönüşmesinden sonra, ilim, kültür ve uygarlık tarihine, Doğu halk ve kültürüne yaptığı bilimsel araştırmalarının katkısının önemine dikkat çekilmektedir³⁵.

2.Oryantalistlerin Hadis Çalışmalarına Yönelmeleri ve James Robson'un bu Alandaki Yeri

İslam dünyasındaki araştırmacıların değerlendirmelerine göre, oryantalistleri

²⁹ Bk. Yücel Bulut, "Oryantalizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/428.

³⁰ Bk. Yücel Bulut, "Oryantalizm", 33/428.

³¹ Bk. Edward Said, *Oryantalizm Sömürgeciliğin Keşif Yolu*, 15-16.

³² Bk. Süleyman Doğanay, *Oryantalistlerin Hadisleri Tarihlendirme Yaklaşımları* (İstanbul: İfav Yayınları, 2013), 17.

³³ Bk. Abdülmelik Enver, *Krizdeki Oryantalizm*, trc. Melike Kır (İstanbul: Yöneliş Yay., 1998), 14.

³⁴ William Montgomery Watt, *The Study of İslam by Orientalist, Islamochristiana*, 14 (Roma: 1988), 202.

³⁵ Bk. Mehmet Görmez, *Klasik Oryantalizmin Hadis Araştırmalarına Sevk Eden Temel Doğu Faktörler Üzerine*, 16.

hadis çalışmalarına iten esas etken dinî bir maksat içindir³⁶. Örneğin, Cambridge Üniversitesi Yönetim Kurulu'nun Arap Dili kürsüsü kurucusunun "Asıl amacımız Doğu ülkeleriyle olan ticaretimiz aracılığıyla krala ve devlete yararlı hizmet sunmak, kilisenin sınırlarını genişletmek ve şu anda karanlıklar içinde yaşayan insanları Hristiyanlığa davet etmek suretiyle Tanrının şanını yüceltmektir"³⁷, ifadesi bunu en açık bir şekilde oryantalizm hareketinin ticari ve dinî amaçlı olduğunu ortaya koymaktadır. Buna göre, Yahudilik ya da Hristiyanlık karşısında İslam dinini değersizleştirmek ve inananların kalbinde onun kutsiyetini yok etmek için harekete geçen oryantalistler, Kur'an-ı Kerim'le ilgili kuşkular uyandırmanın imkânsız olduğunu fark ettikten sonra hadislere yönelmişlerdir³⁸. Dr. Mustafa es-Sibai'ye göre asıl gâye, Müslümanların Sünnet'e olan imanlarını ve bağlılıklarını yok etmek, bu şekilde kendilerine ait dini ve kutsal metinlerine yönelik tartışmaları defetmektir.³⁹ şeklindeki düşünceler bazı Müslüman araştırmalar tarafından dile getirilmiştir. Kimisine göre 19- 20. Yüzyılı arası çok sayıda oryantalist değişik sebeplerle hadis ve hadis ilmiyle ilgilenmişlerdir⁴⁰.

Oryantalist camiasında önemli yeri olan, Arap dil bilimi, dinler tarihinde Hristiyanlık-İslamiyet mukayesesi ve musiki gibi alanlarla iştigal eden, hadis ilimleri üzerine araştırmalarıyla yoğunlaşan James Robson, özellikle *The Encyclopedia of Islam*'ın ikinci baskısında hadise dair maddelerin yazımına ağırlık vermesi nedeniyle 20. Yüzyılın ikinci yarısında önde gelen oryantalistlerden sayılmıştır. Yaptığı çalışmalara bakıldığında, hatırı sayılacak derecede eser, tercüme ve tahkikli neşir gerçekleştirmesiyle kendisinin velût bir yazar olduğu söylenebilir. James Robson'un Batı'da yapılan hadis çalışmaları arasında öneme haiz çok sayıda makalesi neşredilmiştir⁴¹. Özellikle Buhârâ dışında kalan Kütüb-i Sitte gibi temel hadis eserlerinin yazma nüshalarının rivayeti ve râvileri ile nüshalar arası ihtilaflarıyla ilgili değerlendirmelerde bulunarak her bir eser için müstakil makaleler kaleme almıştır.⁴² Sünnet ve

³⁶ Bk. Mehmet Görmez, *Klasik Oryantalizmin Hadis Araştırmalarına Sevk Eden Temel Doğu Faktörler Üzerine*, 16.

³⁷ Bk. Said Edward, *Oryantalizm Sömürgeciliğin Keşif Yolu*, 365-366.

³⁸ Bk. Mehmet Görmez, "Klasik Oryantalizmin Hadis Araştırmalarına Sevk Eden Temel Doğu Faktörler Üzerine", 16-17.

³⁹ Bk. Mustafa es-Siba'î, *es-Sünne ve mekânetuhâ fi't-teşri'i'l-İslâmî* (Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1985), 1-20.

⁴⁰ Bk. Ahmet Yücel, *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirileri* (İstanbul: MÜİF Vakfı Yay., 2015), 27.

⁴¹ Bk. İbrahim Hatiboğlu, "Robson, James", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/152-153.

⁴² Arafat, Aydın, "James Robson ve Temel Hadis Kaynaklarının Rivayeti Hakkındaki Çalışmaları Üzerine", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 8/1 (2010), 165-166.

hadis alanında gerçekleştirdiği bu yoğun çalışmaları, onun diğer oryantalistlere nazaran bu sahadaki yerini ve üstünlüğünü göstermektedir.

3. James Robson'un Sünnet ve Hadisle İlgili Yaklaşımları

Konunun başlığından anlaşıldığı üzere, J. Robson'un Sünnet ve hadisle ilgili yaklaşımları ele alınacaktır. Burada kayda değer bir hususun hatırlatılması gerekmektedir. Oryantalistlerin, hadise olan yaklaşımında ilk dikkat çeken sorunlardan biri, muhaddislerin hadis usûlüne dayanmadan, kendilerine ait olan dünya görüşlerine uygun olan metotlarla yaklaşımlarıdır. Bu nedenle çoğu araştırmacılar, oryantalistlerin hadisle ilgili araştırmalarının müspet değil, menfi yönde olduğu belirtilmekte, bu durumu ister Müslüman araştırmacılar isterse bazı Batılı araştırmacılar olsun dile getirerek eleştirmektedir⁴³.

Oryantalistleri hadislere yaklaşımı ve araştırmalarının metotları konusunda üç gruba ayıran Wael b. Hallaq, James Robson'u orta yolu tutan gruptan saymıştır⁴⁴. Ancak J. Robson, iddialarını dile getirirken genelleyci ve belirsiz ifade tarzı kullanmayı tercih etmiştir. Dolayısıyla çalışmamızda yaklaşımlarını değerlendirirken onun bu tür ifadeleri dikkate alınmıştır.

3.1. Sünnet'in İslam Hukukunun İkinci Kaynağı Oluşuyla İlgili Yaklaşımı

James Robson, Sünnet ve hadisle ilgili kavramlarının tanımını açıkladıktan sonra, Sünnet'in İslâm hukukunun ikinci kaynağı kabul edilmesi konusunda ilginç bir iddiayı ortaya atarak der ki: *"Sünnet'in Kur'an'dan sonra ikinci bir teşri kaynağı olarak kabul edilmesi düşüncesi, belli bir sürece dayanmaktadır. Aralarında yeni sorunlar çıkması, bazı Müslümanların ikinci derecede bir kaynağa ihtiyaç duyulmasıyla bu olgu oluşmaya başlamıştır."*⁴⁵

Söz konusu iddiayı, Robson'dan önce Goldziher ve J. Shacht gibi birtakım oryantalistler eserlerinde sürekli işleyerek zihinlere yerleştirmeğe çaba sarf etmişlerdir. Yalnız Sünnet'e bu yetkiyi veren ve Müminleri Sünnet'e uymasını vurgulayan birçok ayet-i kerime oryantalistlerin gözlerinden kaçtığı görülmektedir. Onların bu tutumu bize, Kur'an-ı Kerim'in ayetlerini ya önemsemedikleri ya da vakıf olmadıkları kanaatine götürmektedir. Konuyla ilgili birkaç ayet-i kerimeyi zikretmemiz meseleye açıklık getirecektir. *'Ey iman edenler Allah'a itaat edin, Resul'e ve içinizden olan emir sahiplerine de itaat edin. Şayet*

⁴³ Bk. Mustafa Muhammed el-Azamî, *İslam Fıkı ve Sünnet, Oryantalist Joseph Shacht'a Eleştiri*, Çev. Mustafa Ertürk, (İstanbul: İz Yay. 2015).

⁴⁴ Bk. Wael B. Hallaq, "The Authenticity of Prophetic Hadith: a Pseudo Problem", "Nebevî Hadisin Sıhhati: Yapay Bir Problem", çev. Hüseyin Hansu, *HÜİF Dergisi*, V. 9/1 (2006), 137-151, s. 138.

⁴⁵ Robson James, "Hadith", *Encyclopédie de l'Islam*, ed. C. E. Bosworth vd. (Leiden: Brill, 1954), 3/23.

*bir konuda ihtilafa düşerseniz -Allah'a ve ahiret gününe gerçekten inanıyorsanız- o meseleyi Allah'a ve Resul'e havale edin; bu hem hayırlı ve hem de çözüm yönüyle daha güzeldir"*⁴⁶. Başka bir ayet-i kerimede: "...Allah Rasûlü size neyi getirdiyse alınız, neyi yasakladıysa ondan kaçınınız..."⁴⁷.

Zikredilen ayet-i kerimelerde Müslümanların, Hz. Peygamber'e itaat etmeleri emredilmiş, ihtilafların halledilmesinde Sünnet, Kur'an'dan sonra ikinci merci olarak gösterilmiştir.⁴⁸ Yoksa Robson'un iddia ettiği gibi bu algı, ihtiyaç nedeniyle sonradan oluşmuş değildir. İddianın hemen akabindeki şu sözleriyle çelişkiye düşer: "*Birçok hadisçi farklı beldelerden olmak üzere, yetkili kimselerin ağzından hadis toplamak için seyahatler yapmışlardır.*"⁴⁹

Hz. Peygamber döneminde, Sünnet'in ikinci bir teşri kaynağı olarak kabul edilmesi düşüncesinin henüz yerleşmediğini söyleyen J. Robson, Sünnet'in belgeleri olan hadisleri, yetkili mercilerin ağzından toplamak üzere muhaddislerin yolculuk yaptıklarını söylemektedir.

J. Robson'a şu sorunun sorulması yerinde olacaktır: Eğer o devirde Sünnet'e, ikinci bir merci olarak ihtiyaç duyulmadıysa neden muhaddisler, ihtiyaç duyulmayan Sünnet malzemesini toplamak için seyahate çıkmış olsunlar?

İleriki paragrafta J. Robson, aslı olmayan yeni bir iddiada bulunur: "*Muhaddisler, râvilerin değerlendirmesini yaptığı hadisleri toplarken o günkü toplum, hadisin ehemmiyetini anlamaya hazır değildi. Bu nedenle çeşitli ekoller arasında konuyla ilgili anlaşmazlıklar meydana geliyordu. Fakat büyük ölçüde, Şâfiî'nin (ö. 204/820) harikalığı neticesinde hadisçiler ekolü zaferi kazandı. Böylelikle hadis, Kur'an'dan sonra İslâm'ın ikinci temel mercii haline geldi.*"⁵⁰

James Robson'un ifadelerinden anlaşıldığı üzere, hadisçilerin karşısında olan Kûfe fakihlerini- yani İmam Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ekolünü- Sünneti, İslâm hukukunun ikinci kaynağı oluşu konusunda farklı düşünen kimseler olarak gösterildiği anlaşılmaktadır. Şafiî'nin çabası sayesinde Sünnetin ikinci kaynak oluşu, ilim adamlarının genel kanaati haline geldiğini iddia etmektedir. J. Robson'un bu iddialarının gerçeğe ilgisi yoktur. Zira İmam Ebû Hanife ve ekolünün, hadis ehl-i gibi imam Şafiî'den de önce Sünneti, İslam hukukunun ikinci kaynağı olarak kabul ettikleri bilinen bir husustur. Ayrıca sözü edilen

⁴⁶ Nisâ 4/59.

⁴⁷ Haşr 59/7.

⁴⁸ Bu konuda daha fazla bilgi için bk. Mustafa es-Siba'î, *es-Sünne ve mekânetuhâ fi't-teşri 'îl-İslâmî*, 377; Muhammed 'Acâc, *el-Muhtasaru'l-Vecîz* (Beyrut: y.y., 1987), 35.

⁴⁹ Robson J., "Hadith", *EP.*, 3/24.

⁵⁰ Robson J., "Hadith", *EP.*, 3/25.

ekole müntesip alimlerin *Müsned* ve *Asar* isimli birer hadis mecmuasını telif etmiş olmalarıdır. Telif ettikleri bu hadis mecmuaları, onların Sünnet ve hadise attettikleri önemi anlamak için yeterli bir kanıttır. Kaldı ki, İmam Ebû Hanîfe ekolünün istidlal metotlarında Sünnet'in mertebesi, diğer fikhî mezheplerde olduğu gibi Kur'an-ı Kerim'den sonra gelmektedir.

Her iki ekol arasında oluşan ihtilafların nedeni, Sünnet'in teşri' de kaynak oluşu ya da bağlayıcılık değeri yönüyle değil de, Sünneti yorumlama veya istidalde bulunma noktasındaki farklılıktan kaynaklandığını söylemek tutarlı bir görüş olacaktır.

3.2. Hadis Rivayetinde İsnad Uygulamasını Tarihlendirmesi Konusundaki İddiası

Bilindiği üzere hadis metnine ulaştırılan râvi zincirine sened veya isnad denilmektedir. İsnad, sağlam hadisi zayıf veya uydurma hadislerden ayırabilmek maksadıyla hadis rivayetinde kullanılan fonksiyonel bir yöntemdir. Dolayısıyla hadis otoriteleri nezdinde isnad kullanımı işlevsel bir tedbir olarak görülmüş ve hadis uydurma hareketine karşı kalkan olarak kullanılmıştır⁵¹.

Muhammed b. İbn Sîrîn'in, isnad kullanımının tarihi ile ilgili şu ifadesi yukarıdaki gerekçeye delil teşkil etmektedir: “Önceleri isnad sormazlardı, fitne ortaya çıkınca, 'râvilerin isimlerini bize söyleyin' dediler. Böylelikle Ehl-i Sünnet'in⁵² hadisleri alınmaya, Ehl-i Bid'at'ın da hadisleri terk edilmeye başlanırdı.”⁵³ İbn Sîrîn'in açıklamasından, H. I. asrın ilk yarısında isnadın kullanılmaya başlanıldığı varsayılmaktadır.

İslâm tarihinde çeşitli olaylar fitne olarak tanımlanmış olsa bile, isnad uygulamasının başlangıcına neden olan fitne, Hz. Osman (r.a)'nın şehit edilmesiyle adlandırılan ilk fitnedir.⁵⁴ Nitekim bu fitne, h. 40'lı yıllarda cereyan etmiştir. Dolayısıyla İbn Sîrîn, hadis uydurma hareketine karşı isnadın sorulmaya başlanılmasını bu fitne olarak görür. Bu nedenle isnadın ilk adımlarının hicri ilk asrın sonlarında değil, bilakis ikinci yarısının başlarında atıldığı

⁵¹ Bk. Abdulfettah Ebû Gudde, *Lemhât min tarihi's-sünne ve ulûmi'l-hadis* (Beyrut: Mektebetü Matbaati'l-İslami, 1995), 138.

⁵² İbn Sîrîn'in bu açıklamasından, H. II. asrın ilk yarısında Ehl-i Sünnet lafzının bilindiği ve kullanıldığı anlaşılmaktadır.

⁵³ Müslim Ebu'l Hüseyin Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî, *el-Câmiu's-sahîh*, 5 Cilt, thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî (Kahire: y.y., 1991), *Mukaddime*, 1/15; İbn Ebî Hâtim Ebu Muhammed Abdurrahman er-Râzî, *el-Cerhu ve't-ta'dil*, 9 Cilt (Beyrut: y.y., 1952), 2/28; er-Râmehürmüzî Hasan b. Abdurrahman; *el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-va'î*, thk. Muhammed Acâc el-Hatîb (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1984), 209; el-Hatîb-Bağdâdî, Ahmed b. Ali b. Sabit, *el-Kifâye fi İlmi'r-rivâye* (Beyrut: y.y., 1986), 122; İbn Receb Zeynuddin Abdurrahman b. el-Hüseyin el-Hanbelî, *Şerhu ileli't-Tirmizî*, thk. Hemmâm Abdurrahman Saîd (Ürdün: y.y., 1987), 1/335.

⁵⁴ Bk. Ekrem Ziyâ el-'Umerî, *Buhûsun fi târihi's-sünneti'l-müşerrefe* (Beyrut: y.y., 1984), 48.

düşünülmektedir⁵⁵.

J. Robson ise, hadis rivayetinde isnadın, İbn Sîrîn'in fitne olayından sonra ortaya çıktığı yönündeki görüşü benimsememiş, fitne lafzından kastedilen h. 72 yılında Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692) hareketi döneminde cereyan eden fitne olduğu görüşünü savunmuştur. Bu görüşünü, İmam Mâlik'in (ö. 179/795) Abdullah İbn Zübeyr (r.a) ayaklanmasını fitne olarak adlandırmasını delil olarak göstermiştir.⁵⁶ Bu görüş esas alındığında isnad sistemi, H. I. asrın sonlarında uygulandığı varsayımına gidilecektir.⁵⁷ Ayrıca Robson, isnad uygulamasının H. II. asrın sonlarında istikrar bulduğu görüşündedir.⁵⁸ J. Robson'a göre, isnadın hadis edebiyatına H. 1. asrın sonunda girdiğini savunan Horovitz'in (ö.1931) görüşü, kendisinin savunduğu görüşünü desteklemektedir⁵⁹.

J. Robson'un iddiası, zaman itibariyle isnadın ortaya çıkışını yarım asır önceye almış olsa bile tespiti doğru değildir. Zira farklı zamanlarda gerçekleşmiş farklı iki olaya İbn Sîrîn ile İmam Mâlik'in fitne kelimesinin kullanılmasındaki lafız uyumluluğunu delil olarak göstermesi doğru değildir. Çünkü İslam tarihinde Müslümanlar arasında birçok iç savaş ve fırkalaşmaya fitne gözüyle bakılmıştır. Yalnız görüş itibarıyla ifade edilmesi gerekir ki, J. Robson'un bu yaklaşımı, diğer oryantalistlere nazaran daha gerçekçi ve insaflı görünmektedir.

Horovitz'in görüşü ise isnadın 75/694 senesinden önce var olmadığını savunan Caetani'nin⁶⁰ (ö. 1935) görüşüyle uyuşmaktadır. Fuat Sezgin (ö. 2018) isnadın İmam Zührî ile başladığını iddia etmekle neredeyse onların bu görüşünü paylaşmış görünmektedir⁶¹. Yalnız J. Robson başka bir yerde, Horovitz'in

⁵⁵ Bk. Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, (Ankara: İlmî Yay. 1981), 177-178; Süleyman Doğanay, *Oryantalistlerin Hadisleri Tarihlendirme Yaklaşımları*, 29, 33; Uz Emin, *İsnadın Doğuşu* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 44.

⁵⁶ Bk. Mâlik b. Enes, Ebu Abdullah; *el-Muvattâ*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki (Kahire: y.y. ts.), *Hâc*, 99; İbrahim Hatiboğlu, "Robson, James", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/152-153; Süleyman Doğanay, *Oryantalistlerin Hadisleri Tarihlendirme Yaklaşımları*, 32; Fatma Kızıl, "Oryantalistlerin Akademik Hadis Araştırmaları: Ana Eğilimler, Yerleşik Kabuller ve Temel İddialar", 200.

⁵⁷ Bk. Robson J., "The Isnad in Muslim Tradition", *Glasgovo. Univ. Orient. Soc. Trans*, Vol. 15 (1953-54), 21- 22; Robson J., "Hadith", *EL*, 3/25.

⁵⁸ Bk. Robson J., "Hadith", *EL*, 3/25.

⁵⁹ Bk. Robson J., "The Isnad in Muslim Tradition", 21-22.

⁶⁰ Bk. Schacht Joseph; *The Origins of Muhammedan Jurisprudence* (Oxford: y.y., 1950), 37; Robson J., "The Isnad in Muslim Tradition", 18.

⁶¹ Bk. Fuat Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar* (İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi, 1956), 20.

isnadın Zührî'den önce başladığı şeklindeki görüşünü nakleder⁶². Yalnız Horovitz, Zührî'den önceki devirde isnad kullanımının istikrarlı bir uygulama olmadığını ve âdet olduğunu belirtmektedir⁶³.

İmam Zührî'nin hadis rivayetinde isnadı kullanması ve bununla meşhur olması, isnadın ilk kez onun tarafından veya onun zamanında kullanıldığı zannedilmiştir. Hatta İmam Mâlik'in; "*Hadisi senedlendiren ilk kimse Zührî'dir*"⁶⁴ demesine neden olmuştur. Belki de bu sözle İmam Mâlik, Şam diyarında isnadı kullanan ilk kimse olduğunu kastetmiştir. Kaldı ki Zührî'nin, hadis rivayetinde isnadın kullanılmasıyla ilgili Şamlıları ihtar eden bir sözü varit olmuştur⁶⁵.

Yahya b. Saîd el-Kattân'ın (öl.198/807) ifadesine göre; "*isnadı ilk soruşturan kimse Âmir b. Şerâhîl eş-Şa'bî'dir*"⁶⁶. Buna benzer bir nakil de Muhammed b. Sîrîn hakkında, Yahya b. Maîn (ö. 233/848) ile 'Ali b. el-Medîni (ö. 234/848-49) tarafından söylenmiştir⁶⁷. İbn Hibbân (ö. 354/965) da ilk hadis tenkitçilerini kronolojik sırayla şehir dağılımına göre vermektedir⁶⁸. H. II. asrın başı olan tâbi'in döneminde isnadın kullanımı hadisçiler arasında yayılmış ve önemi iyice anlaşılmıştır. Hadisçilerin isnada verdikleri değeri şu sözler yansıtmaktadır: "*İsnâd dindedir. İsnâd olmasaydı isteyen istediğini söylerdi*"⁶⁹. "*Bu ilim (hadis) dindir, dininizi kimden aldığınıza bakınız*"⁷⁰. "*İsnad mü'minin silahıdır, yanında silahı olmazsa neyle savaşıacaktır*"⁷¹. "*Din işlerini isnadsız talep eden kimse, çatiya merdivensiz çıkmak isteyeneye benzer*"⁷².

3.3. Hadis Kritisine (Hadith Criticism) Bakışı

Hadis âlimlerinin hadisleri tespit etme ameliyesinde tenkit metodu bakımından hadisi dış tenkit olarak isnadı, iç tenkit olarak⁷³ da metni incelediklerini

⁶² Bk. Robson, *The İsnad in Muslim Tradition*, 19.

⁶³ Bk. Horovitz J., *el-Meğâzi'l-ûlâ ve müellifühâ*, çev. Hüseyin Nassâr (Kahire: y.y., 1949), 23.

⁶⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 1/20.

⁶⁵ Bk. Mustafa es-Sibâi, *es-Sünne ve mekânetuha fi't-teşri'i'l-islamî* (Beyrut: yy., 1985), 393.

⁶⁶ er-Râmehmürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-va'î*, 208; ez-Zehebî, *Zikru men yu'temed kauluhû fi'l-cerhi ve't-ta'dil*, thk. Abdulfettâh Ebû Gudde (Kahire: yy., 1984), 159.

⁶⁷ Bk. İbn Receb, *Şerhu'ileli't-Tirmizî*, 1/355; ez-Zehebî, *Zikru men yu'temed kauluhu fi'l-cerhi ve't-ta'dil*, 159.

⁶⁸ Bk. İbn Hibbân Muhammed b. Ahmed Ebu Hatim el-Bustî, *Kitabu'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn*, 3 Cilt (Beyrut: y.y., 1992), 1/40.

⁶⁹ Bk. Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, *Mukaddime*, 1/25; er-Râmehmürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-va'î*, 208; el-Hatîbu'l-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 16 Cilt (Beyrut: y.y., ts.) 6/166; *Şerefu Ashabi'l-Hadîs*, thk. Mehmet Sait Hatipoğlu (Ankara: DİB Yay., 1991), 41.

⁷⁰ Bk. Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, *Mukaddime*, 1/14; İbn Receb, *Şerhu'ileli't-Tirmizî*, 1/355.

⁷¹ el-Hatîb, *Şerefu Ashabi'l-Hadîs*, 42.

⁷² el-Hatîb, *Şerefu Ashabi'l-Hadîs*, 42.

⁷³ Bk. Salahattin Polat, *Hadis Araştırmaları, Tarih, Usûl, Tenkid, Yorum* (İstanbul: İnsan Yay., 2003), 135.

görmekteyiz.

Hadisçiler her iki tenkit yöntemini kullanmakla birlikte isnad tenkidine öncelik tanımışlar ve birinci planda mesailerini bu alana sarf etmişlerdir. Zira güvenilirliği kati olmayan bir vesikanın içeriğini tenkitten işe başlamak suretiyle güvenilirliğini tespit etmek hadis alimleri nazarında daha kısa ve pratik bir yoldu. Kaldı ki gerek isnad gerekse metin tenkidi yöntemi için araştırma malzemeleri önünde hazır olunca, hadisçilerin öncelikli ve kısa olan yolu tercih etmeleri gayet mantıklıdır.⁷⁴ Dolayısıyla sened açısından sağlam görülmeyen bir hadisin, metin yönüyle tenkidine gerekli görülmemiştir. J. Robson'un hadis kritiği veya tenkidinin hadis uzmanları tarafından ne derece yapıldığı konusundaki yaklaşımını şöyle açıklar: *"Hadis kritiği, detaylı bir şekilde büyük bir ciddiyetle yapılmıştır. Bu gayretlere bakıldığında, yanlış olanı izale etmek için ne kadar çalışıldığı anlaşılmaktadır. Fakat batılı araştırmacılar, hadis kritiğinin ileri gitmediğini iddia etmektedirler. Goldziher, Hadis Üzerine Etütler adlı eserinde, hadisin, tartışmalı bilimlerde olduğu gibi, sağlam bir yapısı olmadığını savunmaktadır. Ve bu iddia, ondan sonra gelen oryantalistler tarafından sürdürülmüştür."*⁷⁵

J. Robson, oryantalistlerin muhaddisler tarafından hadis kritiğinin büyük bir ciddiyet içerisinde yapıldığını kabul ettikten sonra, hadisin sağlam bir yapısının olmadığını savunan Goldziher'i ve ondan sonra gelen oryantalistlerin söz konusu kanaati devam ettirdiklerini belirtir. J. Robson'un hadis kritiği konusundaki yaklaşımı kabul görse bile, kendisinden farklı düşünen önceki oryantalistleri tenkit etmemesi dikkat çekicidir.

Bilindiği üzere, İslamî literatürün sahip olduğu ve geliştirdiği ilimlerden biri de hadisin önemli düzeyde sağlamlığını ortaya koyan isnad sistemi ve hadis usulü bağlamında geliştirilen râvi tenkidi ilmidir. Bununla birlikte sened tenkidinin yanında metin tenkidi de hadisin sahih olup olmaması konusunda rol oynadığı bir gerçektir. Batı dünyasının dini metinler konusunda isnad uygulamasından mahrum olmaları, Yahudi ve Hristiyanlara, başka bir ifadeyle İsrailoğulları'na gönderilen peygamberlerin beyanlarını muhafaza etmekten aciz kalmalarına sebebiyet vermiştir. İslam ümmetinin söz konusu özelliğine katlanamayan müsteşrikler, hadis alimlerinin hadis tenkidi konusundaki ilmi mesailerini görmemezlikten gelerek onların hadis alanındaki ilmi gayretlerinin sağlam bir temele dayanmadığını her fırsatta dile getirmişlerdir. Goldziher'in sözü edilen görüşlerine sessiz kalan J. Robson, Manchester şehrinde 1956 yılında Mustafa es-Sibâî (ö. 1964) ile bir görüşme gerçekleştirmiştir. Mustafa es-Sibâî kendisine Goldziher' in görüşlerinin tarihi ve ilmî açıdan yanlışlıklarını ortaya koyunca J.

⁷⁴ Bk. Salahattin Polat, *Hadis Araştırmaları, Tarih, Usûl, Tenkid, Yorum*, 165.

⁷⁵ Robson, "Hadith", *EI*². (3/26).

Robson şu şekilde cevap vermiştir: “Çağımızın oryantalistleri İslâmî kaynaklara Goldziher’den daha vakıftırlar. Çünkü onun döneminde tanınmayan bazı İslâmî eserler bugün neşredilmiştir.”⁷⁶

J. Robson’un verdiği bu cevap iki anlama hamledilebilir: Ya Sünnet ve hadisle ilgili yaklaşımlarında Goldziher ve Shacht’ın tesirinden kurtularak bu fikirlerinden vaz geçmiştir, ya da Dr. Mustafa es-Sibai’ye karşı iki yüzlü bir tutum sergilemiştir. Ancak birinci ihtimal mümkün değildir. Zira İslâm Ansiklopedisine ‘Hadis’ maddesinde 1971 yılında kaleme aldığı yazı, 1956 yılında ikili buluşmadan çok sonra vuku bulmuştur. Bu nedenle hadisle ilgili yaklaşımlarından kesinlikle bir dönüş söz konusu değildir. Dolayısıyla doğrusu ikinci ihtimal vâki görünmektedir ki, Hristiyan bir misyoner olan J. Robson için bunu tercih etmek hiç de zor olmasa gerektir.

Robson’un, ‘batılı araştırmacılara göre hadis kritiğinin ileri gitmediğini’ dillendirirken, bu sözlerinden râvi tenkidini kastediyorsa yanıldığını söylememiz gerekir. Zira H. I. asrın ilk yarısında başlayan isnad uygulamasıyla H. V. asra kadar hadisçilerin yoğun çabaları neticesinde, râvi tenkit ilmi önemli düzeye ulaşmış ve alanla ilgili çok kıymetli eserler telif edilmiştir. Nitekim hadis uydurma faaliyetine karşı ciddi tedbirler alınmış, sahte râviler ve uydurdukları rivayetler keşfedilmiştir. Ekrem Ziya el-‘Umerî, cerh ta’dil ilmi diyebileceğimiz râvi tenkidine ilgili eserler hakkında şu bilgileri paylaşmaktadır: “H. III. asrın ilk yarısından başlamak üzere IV. asır boyunca yoğunlaşan cerh ve ta’dil eserlerinin bir bölümü zayıf râvileri, bir bölümü sika râvileri ve diğer bir bölümü de hem zayıf ve hem de sika râvileri konu edinmişlerdir. Ancak zayıf râviler hakkında yazılan eserler, sika râviler üzerine yazılanlardan daha fazladır. Örneğin V. asrın sonuna kadar zayıf râviler hakkında yirmi eser yazılmışken sika olanlar üzerine sadece dört eser verilmiştir. Her ikisini konu eden eserler ise daha fazladır. H. III. ve IV. asır boyunca yirmi beş eser telif edilmiştir.”⁷⁷

H. IV.- V. arası ve müteakip asırlarda cerh ve ta’dil üzerine ricâl kitapları telif edilmeye devam etmiş olsa da H. VII. asra kadar bir duraklama dönemi yaşanmıştır⁷⁸. Ancak H. VIII. ve IX. asırlarda tenkit faaliyeti tekrar canlanmak suretiyle yeni eserler telif edilmiştir⁷⁹. Bu sahadaki çalışmalar bugün bile akademik düzeyde devam etmektedir. Hadisçilerin bu çalışmaları üzerine oryantalist Aloys Spenger (öl.1889): “İslâmî literatürünün büyüklüğünü, biyografi edebiyatı gösterir... Her kalem erbabının hayatını anlatan onlara benzer hiçbir millet,

⁷⁶ Mustafa es-Sibâî, *es-Sünne ve mekânetuhâ fi’t-teşri’i’l-İslâmî*, 14.

⁷⁷ Ekrem Ziyâ el-‘Umerî, *Buhûsun fi târihi’s-sünneti’l-müşerrefe*, 90-91.

⁷⁸ Bk. Ekrem Ziyâ El-‘Umerî, *Buhûsun fi târihi’s-sünneti’l-müşerrefe*, 91-100.

⁷⁹ Bu dönemdeki eserler hakkında daha geniş bilgi için Bk. Ekrem Ziya el-‘Umerî, *Buhûsun fi târihi’s-sünneti’l-müşerrefe*, 91-100.

on iki asırdan beri ne olmuştur ne de bugün vardır”⁸⁰ sözüyle takdirini gizleyememiştir.

Eğer Robson'un, hadis kritiğinden kastı metin tenkidi (*text criticism*) ise, yine de ortaya attığı iddia gerçekleri yansıtmamaktadır. Zira muhaddisler hadis incelemesinde isnad tenkidine ehemmiyet verdikleri kadar metin tenkidine de ehemmiyet vermiş ve bu alanda ileri adımları atmışlardır. Hadis metodolojisinde *şaz*, *münker*, *müdreç*, *muzdarib*, *muallel*, *maklûb*, *musahhaf* ve *muharref* ya da *mevzu* hükmünde olan hadisler isnad yönüyle değerlendirildiği gibi metin yönüyle de değerlendirilmiştir. Çünkü hadislerde vukû bulan illetler, hadisin isnadında bulunduğu kadar metninde de görülmektedir. Râviler hadisleri naklederken bazen hadisin isnadında bazen de hadislerin metninde de kusur etmişlerdir. Günümüzde Müslüman toplumlarının içerisinde bile, isnadsız olan veya sağlam senedlerle uydurulmuş birçok meşhur hadis ya da sözler dolaşmaktadır⁸¹. Muhaddisler bu tür uydurma hadislerin ortaya çıkarılmasında Kur'an ve Sünnet'in küllî kaidelerine, aklî unsurlara, his ve müşâhedeye veya tarihe ters düşmesi yanında hadisin metnindeki lafızlarının bozuk olması ya da içeriğinin tutarsız olması gibi kriterlere dayanmışlardır⁸².

Bununla birlikte Caetani, Dozy ve Goldziher gibi müsteşrikler ve bazı Müslüman araştırmacıların, sözü edilen bu çalışmaları görmemezlikten gelerek muhaddislerin, sadece hadisin isnadı ile ilgilendikleri, metin ve muhteva tenkidine eğilmediklerini iddia etmişlerdir⁸³. Hâlbuki metin tenkidi alanında sürdürülen ilmi faaliyetler ve telif edilen eserler ortadır. Günümüzde, muhaddislerin alanla ilgili çalışmaları üzerine yapılan araştırmalar gittikçe

⁸⁰ Bk. Muhammed Tayyib Okiç, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler* (İstanbul: A.Ü. İ. F. Yay., 1959), 9.

⁸¹ Bk. Abdulfettâh Ebû Gudde, *Mevzû Hadisler*, çev. Enbiya Yıldırım (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 115-119.

⁸² Ayrıntı için bkz. İbn Kayyim el-Cevziyye, *El-Menâru'l-münîf fi's-sahîh ve'd-da'îf*, thk. Mahmud Mehdi İstanbûlî (Dimaşk: y.y., ts.) 65, 69, 83, 88, 105; Abdulfettâh Ebu Gudde, *Mevzû Hadisler*, 92-95, 121-130. Bu konuda yapılan detaylı çalışma için bk. Metin Çetin, *Metin Eksenli Hadis Tenkidinde Öznellik ve Yorumsalılık Sorunu* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018); Mustafa Demir, *Türkiye'de Hadis Tartışmaları* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 135.

⁸³ Bu iddia için bkz. Mustafa es-Sibâî, *es-Sünne ve mekânetuhâ fi't-teşri'î'l-İslâmî*, 270; Mariano Farina, *Introduction au Hadîth*, Dosya 90 (Roma: y.y., 1996), 21; Yavuz Ünal, *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış* (Samsun: Etüt Yay., 2001), 339; Fatma Kızıl, *Oryantalistlerin Hadislerin Menşeiini Tespite Yönelik Yöntemler*, 6; Fatma Kızıl, "Oryantalistlerin Akademik Hadis Araştırmaları: Ana Eğilimler, Yerleşik Kabuller ve Temel İddialar", *Hadis ve Siyer Araştırmaları Dergisi*, 5/1 (2019), 203-208; Mustafa Demir, *Türkiye'de Hadis Tartışmaları*, 118.

arttığı görülmektedir. Muhaddislerin, tesis ettikleri söz konusu sağlam metotlarının geliştirilmesi konusunda sürdürülen güncel çalışmalar bu kanaatimizi destekler yönündedir.

Yetkili ağızlardan hadis toplamak için muhaddislerin değişik ülkelere yolculuk yaptığını ifade ederken sözlü rivayetin asıl olduğu hususunda ısrar eden J. Robson, yazdığı maddede hadis koleksiyonu başlığının birinci paragrafında, bazı Sahâbîlerde hadis içeren sahifelerin olduğunu belirtmeyi de ihmal etmez⁸⁴. Nitekim tarihi süreç içerisinde sözü edilen sahifelerin bulunması yazılı rivayetlerin varlığını ispat etmesi açısından önem arz etmektedir.

3.4. Bazı Hadisler Üzerine Eleştirileri

J. Robson, bazı hadisler üzerine eleştiriler yaparak şu iddiada bulunur: “Eski ve yeni Ahit’te Peygamber’e izafe edilmiş ifadeler kolaylıkla anlaşılır”.⁸⁵ Hal böyle iken, Goldziher’ in *Hadis Üzerine Etütler* adlı kitabında: “Aynı prosesüs yoluyla eski ve yeni Ahit’teki cümleler Muhammed’in hadisleri haline gelmiştir” ifadelerinde bulunması, Robson’un ortaya attığı bu iddianın yeni olmadığını göstermektedir.

Goldziher’ in iddialarını tekrarlayan J. Robson’a şu bilgileri hatırlatmak yerinde olacaktır: Peygamberler’ in müşterek hususiyetleri olduğu kadar, kendi ümmetlerine bildirdikleri dinlerin de ortak özellikleri bulunmaktadır. Binaenaleyh ister eski ve yeni Ahit’te isterse Kur’an ve Sünnetin tarihi verileri, ahlâkî kuralları ya da eskatolojiye ait bilgiler olsun, bunların aynısı ya da benzeri olması gayet tabiidir. Kaldı ki söz konusu bilgilerin bir kısmı uydurma ve yalan olmuş olsa bile, tamamının bu cinsten olduğunu ispatlamaz. Aksine doğru ve sabit olan kısmı, birbirini tasdik eder mahiyettedir. Çünkü aynı vahyin ürünüdür.

Dolayısıyla, Hz. Peygamber’in eski ve yeni Ahit’ten ya da İsrailiyat’tan etkilendiği, bu nedenle inanlara benzer sözleri tebliğ ettiği iddiasında bulunan Robson’un yaklaşımının isabetli olmadığını belirtmemiz gerekir. Zira semavî dinlerin ortak özellikleri bulunmaktadır. Hz. Peygamber’in bizzat kendisi İsrâiliyyat kaynaklı rivayetlerinin ne tasdik ne de *tekzip* edilmesi gerektiğini ifade ettiği bilinmektedir. Hadisle iştigal eden J. Robson’un ehl-i kitapla ilgili böyle önemli bir bilgiye vakıf olması beklenirdi. Dolayısıyla Hz. Peygamber hakkında bu tür düşüncelerin kabulü mümkün değildir. J. Robson’un, Hz. Peygamber hakkındaki bu ithamıyla ideolojik davrandığı izlenimi uyandırmaktadır. J. Robson çeşitli hadisleri eleştirerek sözlerine şöyle devam eder: “Hadislerde Arabistan’ın dışında fethedilecek ve henüz Peygamber zamanında kurulmamış olan şehirlere işaretler bulunmaktadır. Râşid halifelerle, Emevî ve

⁸⁴ Bk. Robson J., “Hadith”, *EP*. (3/28).

⁸⁵ Robson J., “Hadith”, *EP*. (3/28).

Abbasîlerle ilgili hatasız işaretler görülmektedir. Kur'an, Peygamberi mucizevî bir şahıs olarak takdim etmemesine rağmen hadislerde birçok mucize ona nispet edilmiştir. Kıyamet öncesi fitneler ve ahiret ahvali ile ilgili detaylı bilgiler yer almaktadır. Yine Cennet ve Cehennemle ilgili tafsilatlı tasvirler bulunmaktadır. Bu malzemenin sağlam olarak Peygamber'den gelişini, Batı zihniyetinin kabul etmesi mümkün görünmemektedir.”⁸⁶

J. Robson ve Batı zihniyetinin sözü edilen hadis malzemesini kabul etmeleri zor görünebilir. Fakat Hz. Peygamber'e gaybe dair haberlerin verildiğini açıkça belirten Kur'an-ı Kerim'e⁸⁷ inanmış Müslümanların, bu doğrultudaki hadislerle iman etmeleri hiç de zor olmasa gerek. Tabiatıyla rivayet malzemesinin içerisinde sabit olmayan türden rivayetlerin bulunduğu doğrudur. Yalnız sabit olmayan rivayetleri ilk tenkit edenin hadis âlimleri olduğu gerçeği unutulmamalıdır. Muhaddislerin, ilgili rivayetleri sıkı bir tenkit süzgecinden geçirdiklerini, büyük olasılıkla James Robson'da bilmektedir. Yazar devamla şu iddiada bulunur: “Kur'an, Peygamberi mucizevî bir şahıs olarak takdim etmemesine rağmen birçok mucize ona nispet edilmiştir.”⁸⁸

J. Robson, Hz. Peygamber'in mucizesi olan bir peygamber olmadığını açıkça ifade ederken, ona nispet edilen mucizeleri de kabul etmediği anlaşılmaktadır. İddiasına cevap olarak şunlar söylenebilir: Peygamberler, risalet görevlerinin ispatlanması ve kendilerinin tasdik edilmeleri için mucizelerle teyit edilmiştir. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in vahiyle muhatap kılındığı birçok ayet-i kerimede zikredilmektedir.⁸⁹ Mesela: “(Ey Resulüm! de ki): ‘Ben sizin gibi bir beşerim ancak bana vahyediliyor...’⁹⁰

Ayetinin birinci şikkında Hz. Peygamber'in insani boyutu anlatılırken, diğer şikkında ise vahye muhatap olmasıyla mucizevî yönüne vurgu yapılmıştır. Bu nedenle Hz. Peygamber'in diğer mucizeleri yanında onun en önemli mucizesi Kur'an-ı Mübin'dir. Yirmi üç yıllık risalet görevinde inkarcıları ilzam ve müminlerin imanlarını kuvvetlendirecek mucizeleri göstermesi peygamberliği bakımından elbette ki gerekiydi. Dolayısıyla kendi döneminde yaşayan birçok sahabî Allah Resûlü (s.a.v.) mucizelerine şahit olmuştur. Söz konusu mucizeleri gören ve duyan sahabîler tarafından rivayet yoluyla bizlere nakledilmiştir. Siyer ve Meğâzî kitaplarında mevcut olan bu mucizevi olayların çoğu bizlere

⁸⁶ Robson J., “Hadith”, *EP*. 3/28.

⁸⁷ Bu konuda bk. Cin 26-27; Rûm 30/2-5.

⁸⁸ Robson J., “Hadith”, *EP*. 3/28.

⁸⁹ Bk. Enbiyâ 21/108; Hûd 11/49.

⁹⁰ Kehf 18/20.

güvenilir râviler tarafından ulaştırılmıştır. Kur'ân-ı Mübin ise, *inşikâk-ı kamer*⁹¹ (Aydın ikiye bölünmesi) ve *miraç mucizesi*⁹² gibi önemli mucizelere işarette bulunmuştur. Görüldüğü üzere J. Robson'un Sünneti eleştirme gayretleri boşuna ve yersizdir.

J. Robson hadisleri değerlendirirken J. Shacht'ın bir değerlendirmesini naklederek sözünü şöyle bağlar: *“Joseph Shacht, ikna edici bir üslupla hadis isnatlarının zamanla geliştiğini daha sonraki devirlere ait olan hadislerin Peygamber'e nispet edildiğini ortaya koymuştur. Sünnet malzemesinin tamamına bu şekilde bir açıklamayı getirmeye kendimizi mecbur hissetmesek bile, daha sonraki dönemlere ait birçok rivayetin Peygamber'e nispet edildiği net olarak görülmektedir. Bu durum, sahih olanı ayıracak tatmin edici bir kriteri bulmayı zorlaştırmaktadır.”*⁹³

J. Shacht'ın *Origins of Muhammadan Jurisprudence* adlı eserinden alıntı yapılan ifadesinden, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn döneminde yaşayan fıkıh imamlarının içtihatlarının hadisleşerek Hz. Peygamber'e nispet edildiği iddiası kastedilmektedir. Shacht'ın bu temelsiz iddiasını, Mustafa el-Azamî 'İslam Fıkıhı ve Sünnet, Oryantalist Joseph Shacht'a Reddiye' ünvanıyla İngilizce dilinden Türkçe'ye çevrilen eserinde ilmî bir şekilde değerlendirmiştir⁹⁴. Eğer J. Robson, Mustafa el-Azamî'nin bu eserini görebilseydi, destekleyerek alıntı yaptığı Shacht'ın iddiasını savunabilir miydi? Bu sorunun cevabını tahmin etmek kanaatimizce zor değildir.

Buna ek olarak şunu ifade etmemiz yerinde olacaktır: Hakikatleri tahrif etmeyi ustalık zanneden Goldziher, Shacht ve J. Robson gibi oryantalistlerin aynı ustalığı tarihte yaşamış Müslüman toplumları hakkında düşünceleri normal karşılanabilir. Lakin biz Müslümanlarda durum farklıdır. Çünkü Müslümanlar, o devirlerde yaşamış bazı fırkaların, ideolojik, siyasî veya şahsî maslahat gibi birçok nedenler yüzünden bir kısım hadisleri Hz. Peygamber'e yamaladıklarını kabul ederler. Kaldı ki, bu tür hadisleri tespit çabaları uzmanları tarafından net bir şekilde ortaya konulmuştur. Ancak tâbiîn ve tebe-i tâbiîn devirlerinde farklı bölgelerde yaşamış dürüst ilim adamlarının, aynı hadislerde yalanda birleşerek bunları Hz. Peygamber'e nispet ettiklerini söylemek, bilimsel tutarlılıktan çok uzaktır. Birtakım uydurma rivayetleri sağlam olanından temyiz edilmesi için tatmin edici bir ölçü ya da kriteri bulmak J. Robson için zor olmuş olabilir. Fakat şu var ki müsteşriklerin yaptıkları araştırmalardan çok daha önce H. III. asırda İmam Buhârî (ö. 256/870) ekolü ile başlatılan sahih rivayetleri tespit etme

⁹¹ Bk. Kamer 54/1.

⁹² Bk. İsrâ' 17/1; Necm 53/1-18.

⁹³ Robson J., “Hadith”, *EP*. (3/28).

⁹⁴ Bk. Mustafa Muhammed el-Azamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet, Oryantalist Joseph Shacht'a Eleştiri'*, Çev. Mustafa Ertürk (İstanbul: İz Yay. 2015), 149.

hususunda geliştirdikleri kriterler sonucunda bir ilim dalı haline gelen *Hadis Usulü ve Cerh Tadil ilmi*, sonraki ilim adamlarına örnek olmuştur. Hadislerin sihhatinin tespitinde günümüz araştırmacıları bile, söz konusu ilimlerden yararlanmaya devam etmektedirler.

Sonuç

Araştırmamızda, hadis alanında birçok çalışmaya imza atan, hatta bir kısmının dilimize kazandırıldığı çalışmalarının yanında Batı'da yayımlanmış olan İslam Ansiklopedisinin ikinci baskısında hadislerle ilgili maddeyi kaleme alan J. Robson'un yaklaşımları ele alınmıştır. Ansiklopedinin '*Hadith*' maddesinde '*Sünnet'in İslam hukukunun ikinci kaynağı kabul edilmesiyle ilgili James Robson'un yaklaşımı*', '*hadis rivayetinde isnad uygulamasını tarihlendirme konusundaki iddiası*', '*hadis kritiğine bakışı*', ile '*Robson'un bazı hadisler üzerine eleştirileri*', şeklinde toparlayabileceğimiz yaklaşımlarının her biri incelenmiş, değerlendirmeler yapılarak gerekli yerlerde eleştirilerde bulunulmuştur. Ayrıca söz konusu yaklaşımları bilimsel açıdan ele alınarak tutarlılığı ve ideolojik tarafları tespit edilmeğe çalışılmıştır. Araştırmanın neticesinde ulaşılan sonuçların özetlenmesi yerinde olacaktır:

Hadisle ilgili araştırmalarıyla dikkat çeken ve diğer oryantalistlere nazaran söylemleriyle mutedil ve insafli görünen James Robson'un, Sünnet ve hadis konularında önceki oryantalistlerden etkilendiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla onun görüşleri, kendisinden önceki oryantalistlerin görüşlerini yansıtmaları bakımından önem arz etmektedir.

Çalışmamızda J. Robson'un hadislerle ilgili yaklaşımları incelenirken, konuları işleme esnasında kullandığı genelleyici ve belirsiz üslubu dikkatimizi çekmiştir. Aslında bu üslup ve konulara yaklaşırken dillendirdiği ifade tarzının, muhatabını Sünnet ve hadis konusunda kuşkuya düşürmek, zihnindeki inanç ve düşüncelerinde belirsizlikler oluşturmaya yönelik olduğu fark edilmektedir. Kaldı ki yazılarında kullandığı ifade tarzı yeni olmayıp, ondan önceki birçok oryantalistin stratejik olarak kullandığı üslupla aynı olduğu söylenebilir. Ancak J. Robson'un diğer oryantalistlerden farkı, fikirlerini empoze ederken, gerçek amacını sezdirmeden oldukça profesyonel bir üslup kullanmış olmasıdır.

İslam hukukunda Sünnet'in Müslüman alimleri tarafından ikinci kaynak kabul edilmesiyle ilgili ortaya attığı iddianın yeni olmadığı, kendisinden önceki Ignaz Goldziher ve Joseph Shacht gibi oryantalistlerin de görüşü olduğu bilinmektedir. Onlara göre; '*İslam hukukunda Sünnet'in Kur'an'dan sonra ikinci bir yasama kaynağı kabul edilmesi düşüncesi, belli bir süreçten sonra olmuştur. İçlerinde*

yeni sorunlar çıkıp, bazı Müslümanların ikinci derecede bir kaynağa ihtiyaç duyulduğunu hissedince, bu olgu oluşmaya başlamıştır'. Söz konusu iddia ile Sünnet'i itibarsızlığa çalışan oryantalistlere, onun ikinci bir kaynak olma yetkisini bizzat Kur'an'ın kendisinin verdiğini birçok ayeti kerimeyle ispatlanmıştır. Ayrıca oryantalistlerin Kur'an'a vakıf olmadıkları nedeniyle bu olguyu gözden kaçırdıkları ifade edilerek eleştirilmiştir. J. Robson'un ise bu konuda yeni bir görüş getirmediği, bilimsel hareket etmek yerine önceki oryantalistleri taklit ederek ideolojik davrandığı ifade edilmiştir.

J. Robson, Hadis rivayetinde isnad uygulamasına zaman itibariyle İbn Sîrîn'in, Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle gerçekleşen fitneden sonra başlanıldığı görüşünü kabul etmese bile, isnad sisteminin hadis rivayetine H. I. asrın sonlarına doğru girmiş olduğu görüşünü savunmasıyla, öteki müsteşriklere göre daha gerçekçi ve insafli olduğu ifade edilmiş, isnad kullanımının tarihi konusunda gerçeğe daha yakın tespitlerde bulunmuştur.

J. Robson'un, hadis kritiğinin, hadis uzmanları tarafından ciddiyetle yapıldığı kabul etmesine rağmen, Goldziher ve onu takip eden oryantalistlerin söz konusu alanın sağlam bir yapıya dayanmadığı iddiasını naklettikten sonra kendisinden farklı düşünen oryantalistleri tenkit etmeyip sessiz kalması dikkat çekicidir. İnsafli ve ılımlı bir ilim adamı olarak bilinen J. Robson, bu konuda tarafsızlığını gösterememiştir. Hadis naklinde şifahi rivayeti esas kabul eden J. Robson, bazı Sahâbîlerde hadis içeren sahifelerin bulunduğunu kabul ederek yazılı rivayetin varlığı konusunda inkâra gitmemiştir.

J. Robson, bazı hadislere getirdiği eleştirilere değinirken, Hz. Peygamber'in geleceğe dair, kıyamet öncesi fitnelerle ve Âhiret ahvali ile ilgili verdiği haberlerin eski ve yeni Ahit'te de olup, Onun hadisleri haline geldiğini, sözgelimi İsrailiyatan etkilendiğini vurgulamak istediği anlaşılmaktadır. Görülüyor ki J. Robson, Goldziher gibi önceki oryantalistlerin ilgili iddiaları incelendiğinde, aynı görüşlerin tekrarını savunmaktan ve onları paylaşmaktan başka bir yol izlememiştir. Ayrıca Batı zihniyetinin, söz konusu rivayet malzemesinin sağlam bir şekilde Hz. Peygamber'den gelişini kabul etmesinin mümkün görünmediğini ifade etmesi, aynı görüşü paylaştığı anlamına gelmektedir.

J. Robson'un üzerinde durduğu iddialardan birisi de Hz. Peygamberin mucizevi yönünün olmadığı iddiasıdır. Bu bağlamda, kendisine birçok mucize nispet edildiğini ve Kur'an'ın Onu mucizevi bir şahıs olarak tanıtmadığı iddiasında bulunmasıdır. J. Robson'un bu yaklaşımının gerçekleri yansıtmadığı gibi, peygamberlik müessesesiyle de bağdaşmadığı belirtilmiş, her Peygamberin tasdik edilmesi bakımından mucize göstermesinin gerekli olduğu vurgulanmıştır.

J. Robson, oryantalist Joseph Shacht'ın, 'isnatların zamanla geliştiği ve sonraki devirlere ait hadislerin Hz. Peygamber'e nispet edildiği' iddiasını naklettikten sonra onu desteklemiş ve bu durumunun, hadislerin aklanmasında tatminkâr bir kriteri bulmayı zorlaştırdığını belirtmiştir. Hadis kritiğinin muhaddisler tarafından ciddiyetle yapıldığını söyleyen J. Robson, her nedense bu kabulünü unutarak, hadislerin nispeti konusunda gerçekleri saptırmada usta olan J. Shacht'a uymuştur. Netice itibarıyla J. Robson, alanla ilgili yaklaşımlarında bazen objektif hareket etse bile, genelde önceki oryantalistlerin etkisi altında kalarak, ideolojik davranmaktan kendini kurtaramamıştır.

Batı devletlerin desteğiyle İslami ilimler alanında oryantalistik çalışmalarının ne derece mesafe aldığını ve bunların ne için kullanıldığını bilmemize rağmen, şarkiyatçılığın karşısında durabilecek garbiyatçılığa, yani Oksidantalizm alanına, ülkemizde yeterli derecede sahip çıkıldığı söylenemez, nitekim yapılan çalışmaların yetersiz olduğu görülmektedir. Bunun nedenlerini araştırmak, alanla ilgili gerekli adımlar atmak, her Müslüman ilahiyatçının görevi olması gerekir.

Kaynakça

Acâc, Muhammed. *el-Muhtasaru'l-vecîz*. Beyrut: y.y., 1987.

Aliye, Sirin Abdurrahman Salim. "Mevkifü'l-müsteşrik J. Robson mine'l- Kütübi's-sitte, dirâsa tahlîliyye nakdiyye". Ürdün: Ürdün Üniversitesi, Yüksek Eğitim Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Alshehri, Mohammed. "Bazı Şarkiyatçıların Erken Dönem Hadis Âlimlerinin İfade ve Uygulamalarını Yanlış Anlamaları". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 8/2 (2010), 97-106.

Aydın, Arafat. "J. Robson ve Temel Hadis Kaynaklarının Rivayeti Hakkındaki Çalışmaları Üzerine". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 8/1 (2010), 165-171.

Azamî, Mustafa. *İslam Fıkhı ve Sünnet, Oryantalist Joseph Shacht'a Eleştirisi*. Çev. Mustafa, Ertürk. İstanbul: İz Yayınları, 2015.

Çam, Ülker. *Hadislerin Yazılı Rivayeti Konusuna Oryantalistlerin Bakışı*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Çetin, Metin. *Metin Eksenli Hadis Tenkidinde Öznellik ve Yorumsallık Sorunu*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

Demir, Mustafa. *Türkiye'de Hadis Tartışmaları*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.

Doğanay, Süleyman. *Oryantalistlerin Hadisleri Tarihlendirme Yaklaşımları*. İstanbul: İfav Yayınları, 2013.

Ebû Gudde, Abdulfettâh. *Lemehât min tarihi's-sünne ve ulûmi'l-hadîs*. Beyrut: Mektebetü Matbaatî'l-İslami, 1995.

Ebû Gudde, Abdulfettâh. *Mevzû Hadisler*. çev. Enbiya Yıldırım. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.

Ebu'l-Feth Muhammed Fethu'd-Din el-Beyanûnî. *“Hadith and it's Principles in the Early Days of Islam: A Critical Study of a Western Approach”*. İngiltere: Glasgow Üniversitesi, Doktora Tezi, 1994.

Ebu'l-Feth Muhammed Fethu'd-Din el-Beyanûnî. *“Medhal ila'l-istişrak ve ilmu'l-hadis”*. Riyad: Mektebetü'l-Melik Fehd el-Vataniyye, 2010.

Edward Said. *Oryantalizm Sömürgeciliğin Keşif Yolu*. trc. Selahaddin Ayaz. İstanbul: Pınar Yay., 1989.

Enver Abdülmelik. *Krizdeki Oryantalizm*. trc. Melike Kır. İstanbul: Yöneliş Yay., 1998.

Hallaq B. Wael. 'The Authenticity of Prophetic Hadith: a Pseudo Problem'. "Nebevî Hadisin Sihhati: Yapay Bir Problem". çev. Hüseyin Hansu. *HÜİF Dergisi*, V. 9/1 (2006), 137-151.

Halebî Mustafa b. Umer. *“Münakaşatu Arâ'i'l-Müsteşrik Robson el-vaâridetü fi dirâsetihi: Esâlibu Siyâgati Hadîsi'l-Müslimîn”*. Uluslararası "Oryantalistler ve Arap / İslami Araştırmaları" isimli kongre bildirileri. Mısır: Mina Üniv. Yay., 2006, 215-249.

Hatîb el-Bağdâdî, Ahmed b. Ali b. Sâbit. *Şerefu ashâbi'l-hadîs*. thk. Mehmet Sait Hatipoğlu. Ankara: DİB Yayınları, 1991.

Hatîb el-Bağdâdî, Ahmed b. Ali b. Sâbit. *Târihu Bağdâd*. 16 Cilt. Beyrut: y.y., ts.

Hatîb el-Bağdâdî. Ahmed b. Ali b. Sâbit. *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*. Beyrut: y.y., 1986.

Hatiboğlu, İbrahim. *“Robson James”*. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2008, 35/152-153.

Horovitz, Josef. *el-Meğâzi'l-ülâ ve müellifûhâ*. çev. Hüseyin Nassâr. Kahire: y.y., 1949.

Hubbullah, Haydar. *Dirâsâtun fi'l-fikhi'l-islâmî'l-mu'âsır*. Beyrut: yy., 2011.

Görmez, Mehmet. "Klasik Oryantalizmin Hadis Araştırmalarına Sevk Eden Temel Doğu faktörler Üzerine". *İslamiyât dergisi*, 3/1 (2000), 11-31.

İbn Hibbân, Muhammed b. Ahmed Ebu Hatim el-Busfî. *Kitabu'l-mecrûhîn*

mine'l-muhaddisîn. 3 Cilt. Beyrut: y.y., 1992.

İbn Receb, Zeynuddin Abdurrahman b. el-Hüseyin el-Hanbelî. *Şerhu ileli't-Tirmizî*. thk. Hemmâm Abdurrahman Saîd. Ürdün: y.y., 1987.

İbn Kayyim, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî. *el-Menâru'l-münîf fi's-sahîh ve'd-da'îf*. thk. Mahmûd Mehdî İstanbûlî. Dimaşk: y.y., ts.

Joseph, Schact. *The Origins of Muhammedan Jurisprudence*. Oxford: y.y., 1950.

Kızıl, Fatma. *Oryantalistlerin Hadislerin Menşeiini Tespite Yönelik Yöntemler*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.

Kızıl, Fatma. "Oryantalistlerin Akademik Hadis Araştırmaları: Ana Eğilimler, Yerleşik Kabuller ve Temel İddialar". *Hadis ve Siyer Araştırmaları Dergisi* 5/1 (2019), 155-245.

Koçyiğit Talat. *Hadis Tarihi*. Ankara: İlmi Yayınları, 1981.

Mâlik b. Enes. Ebu Abdillah. *el-Muvattâ*. 2 Cilt. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki. Kahire: y.y. ts.

Mariano Farina. *Introduction au Hadith*. Dosya 90. Roma: y.y., 1996.

Müslim, Ebu'l Hüseyin Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî. *el-Câmiu's-sahîh*. 5 Cilt. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki. Kahire: y.y., 1991.

Okiç, Muhammed Tayyib. *Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler*. İstanbul: A.Ü. İ. F. Yay., 1959.

Polat, Salahattin. *Hadis Araştırmaları, Tarih, Usûl, Tenkid, Yorum*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.

Râmehürmüzî, Hasan b. Abdurrahman. *el-Muhaddisu'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-va'î*. thk. Muhammed Acâc el-Hatîb. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1984.

Râzî, İbn Ebî Hâtim Ebu Muhammed Abdurrahman. *el-Cerhu ve't-ta'dil*. 9 Cilt. Beyrut: y.y., 1952.

Robson, James. "Traditions From Individuals" ("Haber-i Vahitler"). çev. Musa Erkaya. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 (2011), 215-228.

Robson, James. "Tradition Investigation And Classification" ("Hadisin Tedvin ve Tasnifi"). çev. Musa Erkaya. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/12 (2007), 119-133.

Robson, James. "Varieties of Hasan Tradition" ("Hasen Hadislerin Çeşitleri"). çev. Talat Koçyiğit. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (1963), 109-118.

Robson, James. "İbn İshak's Use of The Isnad" ("İbn İshak'ın İsnad Kullanışı"). çev. Talat Koçyiğit. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (1962), 117-126.

Robson, James. "The Transmission of Muslim's Sahih" ("Sahih Müslim Nüshalarının Rivayetleri"). çev. Talat Koçyiğit. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (1955), 8-20.

Robson, James. "The Transmission of Abu Dawud's Sunan" ("Sünen-i Ebû Dâvûd Nüshalarının Rivayeti"). çev. Talat Koçyiğit. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1956), 173-182.

Robson, James. "The Transmission of Ibn Maga's Sunan" ("Sünen-i İbn Mace'nin (Nüshalarının) Rivayeti"). çev. Musa Erkaya. *Dini Araştırmalar Dergisi* 8/23 (2005), 287-298.

Robson, James. "The Transmission of Nasai's Sunan" ("Sünen-i Nesâi Nüshalarının Rivayeti"). çev. Musa Erkaya. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2014), 189-215.

Robson, James. "The Transmission of Thirmidhi's Jâmi" ("Tirmizî'nin Camii'nin Rivayet Tarikleri"). çev. Arafat Aydın. *Hadis Tetkikleri Dergisi* 13/1 (2015), 117-132.

Robson, James. "Hadith". *Encyclopédie de l'Islam*. ed. C. E. Bosworth vd. Leiden: Brill, 1954, 3/23.

Robson, James, "The Isnad in Muslim Tradition", *Glasgovo. Univ. Orient. Soc. Trans.*, Vol. 15 (1953-54), 21- 22.

Sezgin, Fuat. *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*. İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi, 1956.

Siba'î, Mustafa. *es-Sünne ve mekânetuhâ fı't-teşri'î'l-islâmî*. Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1985.

Umerî, Ziyâ Ekrem. *Buhûsun fı târihi's-sünneti'l-müşerrefe*. Beyrut: y.y., 1984.

Uz Emin. *İsnadın Doğuşu*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.

Ünal Yavuz. *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*. Samsun: Etüt Yay., 2001.

Yücel, Ahmet. *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirileri*. İstanbul: MÜİF Vakfı Yay., 2015.

Yücel, Ahmet. *Hadis Tarihi*. İstanbul: MÜİF Vakfı Yay., 2012.

Yücel Bulut. "Oryantalizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2007, 33/428.

Watt, William Montgomery. *Islamic Values in the Modern World*. yh. Dr. Zakir Hussain. New Delhi: Press. V., 1968.

Watt, William Montgomery. *The Study of İslam by Orientalist*. *Islamochristiana*, 14 Roma: 1988.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Zikru men yu'temed kavluhû fi 'l-cerhi ve't-ta'dil*. thk. Abdulfettâh Ebû Gudde. Kahire: y.y., 1984.

